

SZEMLE

Dante Alighieri, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. Kelemen János, közrem. Berényi Márk, Draskóczy Eszter, Hoffmann Béla, Mátyus Norbert, Nagy József, Tóth Tihamér, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, ELTE BTK, 2019. 553 p.

Több mint 550 oldalon, keménykötésben foghatja végre kezébe az olvasó Dante Alighieri *Isteni színjátékának* az első részét kísérő tudományos kommentárt. Bár a szerző idestova hétszáz éve meghalt, élete főművét az azóta eltelt időben folyamatosan értelmezték és újraértelmezték, nemcsak a *Commedia* poétikai kiválósága, hanem talán az abban rögzített világvélemény és -rend nyújtotta stabilitás és biztonságérzet vonzósága miatt is. Akár a középkor gondolkodását akarja belőle jobban megérteni az ember, akár a saját világnézetét tenné próbára a dantei tükörben, a *Commedia* olyan fogódzó, amely még sokáig segítségére lesz az ilyen kérdésekkel küzdő olvasónak. A mű aktualitását jelzi, hogy nemrég Ferenc pápa is újraolvasásra ajánlotta a művet, hogy „tudatosuljon bennünk száműzöttségünk, és hagyjuk, hogy elindítsa bennünk a megtérés folyamatát a rendezetlenségből a bölcsesség, a bűnből az életszentség, a nyomorból a boldogság, a pokol szörnyűségének szemléléséből a paradicsom boldogító megtapasztalása felé.” Persze a második „nagy lemondás” (*Pokol*, III, 60.) hasonlólétezőjében én sem mondanék rosszat Dantéről és művéről, de ezt majd a kellő időben megbeszéljük ők ketten az égi rózsza valamelyik szirmán üldögélve. Ugyancsak a *Commedia* iránti érdeklődés jele, hogy 2016-ban jelent meg Nádasdy Ádám új magyar fordítása részletes jegyzetapparátussal, magyarázó ábrákkal és táblázatokkal. De akkor mivégre az újabb kiadvány?

A most megjelent tudományos kommentárnak nem az a célja, hogy a dantei szöveget költői formában magyarítsa és magyarázza, ahogy az eddigi fordítások és jegyzetek tették, hanem az, hogy a *Commediát* és az évszázadok során ehhez kapcsolt értelmezések elmélyült megértését lehetővé tegye és kiindulópontként szolgáljon a művet kutató tudományos közönség számára. Már a címválasztás (*Komédia*) is jelzi ezt az új megközelítést és a távolságtartást a magyar műfordítói hagyománytól. E cél elérését a főszöveghez (a *Commedia* Giorgio Petrocchi-féle kritikái szövege) énekenként kapcsolódó rövid bevezető, belső felosztás, magyar parafrázis és tárgyi lábjegyzetek teszik lehetővé. Ez utóbbiakat a könyvön belül szűkebb értelemben kommentárnak nevezik, azonban mivel „a magyar parafrázis, a lábjegyzetes magyarázat és az értelmezés [...] együtt alkotja a *Pokol* magyar nyelvű kommentárját” (16.), a teljes műtől való megkülönböztethetőség végett a továbbiakban jegyzetek néven említem. Továbbá minden éneket *Értelemezés* című fejezet zár le, amely az adott ének legfontosabb kérdéseinek részletes megvilágítására szolgál. Bár magyar területen eddig nem született a kiadványhoz hasonló többretegű kommentár, ez a forma a nemzetközi dantisztikában már elterjedt, így a szerkesztők és kommentátorok előtt olyan minták álltak a könyv szerkezetének megtervezése során, mint például Anna Maria Chiavacci Leonardi lényegében azonos felépítésű *Commedia*-kommentárja. A Nádasdy-féle jegyzetapparátussal szemben a triviális lábjegyzetek is bővelkednek a szakirodalmi hivatkozásokban, így a *Pokol*- és hamarosan a *Purgatórium*- illetve *Paradicsom*-kommentár a magyar dantisták hasznos segédkönyve, elengedhetetlen

Handbuchja lesz. A célkitűzés világos és üdvözlendő, az elkészült mű pedig maradéktalanul eleget is tesz a vele szemben támasztható elvárásoknak.

Előljáróban tisztáznám a recenzió összeállításának alapjául szolgáló megismerési módszereket, amely segíthet helyén kezelni a további megjegyzéseimet, észrevételeimet. Feljebb kézikönyvnek tituláltam a művet, és valószínűleg a legtöbben így is fogják használni, tehát egy-egy tercinánál ütök fel, esetleg eltöprengenek egy-egy Értelmezés felett. Ezzel szemben számomra a könyv minél teljesebb megismerése végett az tűnt a legcélszerűbbnek, ha énekenként végigolvasom a kommentárt. A befogadás alaphangulatát a Nádasdy-fordítással teremtettem meg, ezután a parafrázisokat nem is olvastam végig, de ez a recenzió megírásához fölösleges lett volna, fordítási finomságokról és ízlésről 'non est disputandum'.

A tudományos Dante-kommentár nem előzmények nélküli magyar nyelven sem, egyrészt 1885-ben jelent meg Szász Károly bőséges bevezetőkkal és részletes lábjegyzetekkel kiegészülő Pokol-fordítása, másrészt a Magyar Dantisztikai Társaság tagjai, akik a most megjelent Pokol-kommentárt jegyzik, 2006 óta részletekben közlik parafrázisaikat és jegyzeteiket a *Dante füzetek* című folyóiratban. A kollektív, teljes(nek ígérkező) kommentár azonban a magyar Dante-irodalomban újdonság, ez egyfelől szerencsés a több nézőpont miatt, másfelől rejteget veszélyeket, amelyeket nem minden esetben sikerült elkerülni. A tematikusan összetartozó énekeket (XV–XVI, XXI–XXII, XXXI–XXXIII.) többnyire egyazon kommentátor jegyzi, amely nagy erénye a műnek. Ez két esetben nincs így (XXIV–XXV, XXIX–XXX.), illetve a XXIII. ének is hozzá lehetett volna kapcsolni a XXI–XXII-höz. Ezekre a helyeken érdemes lett volna legalább összehangoltatni a kommentátorokkal megjegyzéseiket. A Pokol-kommentár részben a *Dante füzetek*ben megjelent részkommentárok összegyűrése és átdolgozása az eredeti szerzők által, esetenként további közreműködő segítségével. A legtöbb esetben ez egyáltalán nem tűnik fel, azonban a *Pokol*, XXX, 28. sorhoz fűzve egy szembeszökően, máshol nem láthatóan pongyola megfogalmazású mondat olvasható: „még a korábbi ének során csatlakozott a szereplő az Utazóhoz és Vergiliushoz Capocchio és Griffolino D'Arezzo.” Ezt összevetve a *Dante füzetek*ben szereplő vonatkozó mondattal: „Még a korábbi ének során csatlakozott a szereplő Dantéhoz [= Utazó] és Vergiliushoz Capocchio és Griffolino D'Arezzo”, nyilvánvaló, hogy a szerző és szereplő Dantéra vonatkozó Elbeszélő, illetőleg Utazó terminusok bevezetése során csúszott a hiba az átdolgozásba. A X, XII, XIV–XVII, XX–XXIII, XXV, XXVIII és XXXI–XXXIII. énekek kommentárja teljesen új munka.

Ezen a ponton végre illő volna, hogy nevükön is nevezzem a kommentár szerzőit, bár sem eddig, sem a továbbiakban nem kívánok személyeskedni, méricskélgni köztük. A főszerkesztő a Dantisztikai Társaság elnöke, Kelemen János, a szerkesztésben közreműködött Nagy József, rajtuk kívül pedig Berényi Márk, Draskóczy Eszter, Hoffmann Béla, Mátyus Norbert és Tóth Tihámér vettek részt a könyv összeállításában. Minden kutatói csoportosulás számára követendő példa, ahogy a kommentátorok közt a legnagyobb hazai szaktekintélynek számító főszerkesztő mellett az egyetemi szféra befutott (Hoffmann, Mátyus, Nagy) és felnövő (Berényi és Draskóczy) tagjai is helyet foglalnak, sőt a nem bölcsész területen dolgozó Dante-olvasók is (Tóth). A népes szerzőgárdá ellenére a Pokol-kommentár tartalmi színvonala egyenletesen megbízhatónak mutatkozik. Nyilván érződik a gyakorlott oktatók kommentálási rutinja, de ennek hiányát a fiatalabb generáció rendkívül igényes, körültekintő munkával dolgozza le, ilyen szempontból különösen figyelemre méltóak Draskóczy Eszter alapos filológiai és intertextuális elemzései.

A kiadvány kézikönyv volta miatt érdemes annak fizikai valójára is vetni egy pillantást, hogy mennyire segíti a használhatóságot. A könyvnek talán ez a leggyengébb pontja, bár a kiadó technikai munkatársai nehéz feladat elé kerültek, hiszen többféle szöveget kellett elhelyezniük az oldalakon. Emiatt elkerülhetetlen, hogy egyes tercinák elváljanak a hozzájuk tartozó jegyzetektől, ami érthető is lenne, de több esetben elkerülhető lett volna (pl. a 119–120. oldalakon a 119. oldalon található *Pokol*, VII, 82. sorhoz tartozó jegyzet, amely a 120. oldalra csúszott, és a 119. oldal utolsó

tercinájának felcserélésével, amely kényelmesen elfért volna a 120. oldal alján tátongó űrben, és jegyzet sem tartozik hozzá). Inkább esztétikai probléma, hogy az Értelmezések végi *Rövid bibliográfiák* többször önállóan (128, 257, 435) vagy három-négy sor alá (100, 301, 358, 421) kerülnek szinte teljesen üres oldalra. Mindezek azonban eltörpülnek a könyv kezelését leginkább megnehezítő tényezőtől, hogy az adott oldalon olvasható ének és sorok számát az oldalak alsó, kötés felőli sarkában tüntették fel, ahol a legnehezebben láthatók. A kötet tudományos mivoltához letisztultabb design is illett volna: a borító két rajza, az énekek elején látható ördögfejek, a számos oldalon megfigyelhető űr közül csak a 278 és 376-at megtörő nyomdai cifra nem képvisel egységes stílust. Nem jobb a helyzet a láthatóan félig kézzel, félig számítógéppel készült magyarító ábrák esetében sem, amelyek bár szerepüket ellájták, de nem mérhetőek a Nádasy-fordítás átlátható és igényes illusztrációihoz, a hozzájuk fűzött feliratok pedig teljesen elűntek a kiadvány tipográfiai stílusától. Szembeötlött néhány elütés, formázási hiba is az olvasás során, de ezek száma a könyv méretéhez képest elenyésző, részletesebb taglalásuk pedig inkább a recenzens kisszerűségét, mint az alkotók gondosságát jelezné.

A kiadvány gerincét az énekek szerint tagolt kommentár alkotja, amelyet rövidítésjegyzék és egy tömör, a célkitűzést és a munkamódszert ismertető *Előszó* vezet be. A kötetben belüli tájékozódást két mutató segíti, az elsőben a dantei szöveg szereplőit olvashatjuk a magyar parafrázisban feltűnésük helyeivel, a másodikban pedig a kommentárokból előforduló összes nevet, tehát nemcsak a szereplőket, hanem más történelmi személyeket és a hivatkozott szakirodalom szerzőit is. Nem egyszerű a mitológiai, a középkori olasz és a modern olasz, magyar, angol stb. nevek szisztematikus betűrendezése, de ezt a *Kommentárok, értelmezések* mutatójában sikeresen valószínűsítették meg a szerkesztők. Viszont a *Magyar parafrázis* mutatójában a normalizálatlan névalakok – tehát olasz személyeknél a keresztnév első betűje – szerint lettek rendezve a nevek, amely okozhat némi meglepetést, így érdemes lett volna ezt tisztázni, vagy a családneveknél is utalásokat helyezni el. Sajnos a mutató ebben a rendszerben sem következetes, Branca d’Oria és Giovanni Gaetano Orsini mindketten az O betűnél találhatóak. Utóbbi esetében pedig különösen szerencsétlen, hogy III. Miklós pápáként is szerepel a mutatóban és a két tételnél nem egyeznek meg az utalt szöveghelyek sem. Ezzel együtt a *Magyar parafrázis* mutató hiánypótló a kommentár használatára, konkrétan a több helyen feltűnő szereplők alakjának vizsgálatához, mert a kommentátorok nem minden esetben utalnak egy-egy szereplő más helyen feltűnésére. A bibliográfia a Pokol-kommentár összeállításánál során felhasznált munkák címléírását tartalmazza, ez a *Commediával* kapcsolatos tanulmányokon, kommentárokon kívül általában a medievisztika legalapvetőbb szakirodalmára is jó rálátást biztosít. Minimális hiányérzetet az olasz kiadások és a magyar fordítások teljes jegyzéke okoz. A három ábra a teljes dantei túlvilág szerkezetét, a pokol beosztását és annak térbeli elhelyezkedését mutatja.

Az énekekhez kapcsolódó kommentárok első mikrostrukturális elemei a *Bevezetések*. Ezekre nem érdemes sok szót vesztegetni, az énekek tartalmi összefoglalói a legfontosabb szereplők megnevezésével. Nem következetesen végigvitt, de több szerzőnél (Berényi, Draskóczy, Mátyus) feltűnik a „X. kör, Y. bogyor” jellegű felütés, amely jó tájékozódási alapot nyújt.

A *Felosztás* ezek után az egyes énekek belső szerkezetét hivatott vizolni. Ezek a kisebb egységek a Nádasy-fordításban olvasható felosztásokkal többé-kevésbé egybeesnek, egy tercina ide, részletesebb felosztás oda, de ettől függetlenül mindkét tagolási rendszer jól használható. A több kommentátor munkájának következménye, hogy a szakaszok címei elég széles skálán mozognak akár a részletességüket tekintve (I, 61–90: *Vergilius feltűnése*; XXVIII, 112–142: *Bertran de Born árnya a fejét lámpásként a kezében hordja, bevallja bűnét, és magát mint az ellenbűntetés példáját mutatja be.*), akár a megközelítésüket (XII, 1–48: *Találkozás a Minótaurosszal*; XXIV, 1–21: *A hosszú hasonlat*). A XIV–XVI. énekek *Felosztásainak* sajátossága, hogy az énekek Értelmezései is ezeket szerint lettek tagolva (csak a XIV. ének *A vérpatak* című szakaszához nem tartozik alfeje-

zet a vonatkozó Értelmezésben), de ezeknél szerencsésebb megoldásnak bizonyul a többi éneknél követett tagolási eljárás, amely nem igazodik ilyen szorosan a *Felosztásokhoz*.

A parafrázisokat, ahogy említettem, nem olvastam végig, nem is szeretnék egyéni fordítási megoldásokkal vitatkozni, mindazonáltal néhány „rendszerszintű” probléma feltűnt a kommentár többi részét olvasva. Például a IV, 32. sorban pont a „che tu vedi”, ’akiket te látsz’ rész parafrázálása maradt el, amelyre élesen rávilágít a vonatkozó Értelmezés: „a szellemek valódi észrevételére felhívó kérdés jelenik meg hangsúlyosabban” (p. 84.). Bár az *Előszó*ban Kelemen, Mátyus és Nagy megfogalmazzák, hogy a parafrázis a fő szöveg „sorról sorra követő magyar átfogalmazását” (16) jelenti, ez nem mindig valósul meg (pl. V, 56–57.). Dante többször élt az ismétlés költői eszközével, például a III, 95–96 és V, 23–24. sorok esetében, amelyeknek a parafrázisait célszerű lett volna összehangolni, ám sajnos nem így történt.

A jegyzetek, vagyis a szűkebb értelemben vett kommentár elsősorban a főszöveg és a parafrázis olvasás közbeni megértését szolgálják, amely célnak messzemenőikéleget tesznek.

Az Értelmezések az egyes énekek hátterének alaposabb megvilágítására szolgálnak, illetve az értelmezési problémák bővebb kifejtésére. Így tömör és lényegre törő összefoglalókat kínálnak olyan témákról, mint a középkori szerelemfelfogás, a szerencse kérdése, és – a személyes kedvencemet kiemelve – az ördögnevek fordításának kihívásai. Az I. éneket követően az egész műre vonatkozó alapvetések is olvashatók, például az Utazó és Elbeszélő Dante alakjának már említett különválasztása.

A jegyzetek és az Értelmezések néhány további problémája valamelyest nehezítheti a kommentár használatát, bár ezek valószínűleg csak „töményen” befogadva szembeűnőek. A modern és kortárs kommentárok talán legnagyobb kihívása a dantei szöveg aktualizálásának kérdése, amely valamilyen szinten elkerülhetetlen a befogadási folyamat sikeréhez. A XXII. ének Értelmezésében például szerencsés párhuzamot von a kommentátor az ördögök veszekedését szemlélő Utazó és az utcai verekedős *trash videók* nagyszámú megtekintése között, amely valóban a *Commediában* leírt helyzet könnyebb átélését szolgálja. Ellenben az V, 93. sor „mal perverso”-ját a mai ’perverz’-zel magyarítani a latin *perversus*, ’romba döntött, kifordult’ etimológiája helyett kifejezetten szerencsétlen aktualizálási művellet, pedig az utóbbi fordítás még a Poklot rendező ellenbűntetés elvéhez is igazodna. Hasonló a XV. éneket követő Értelmezésben az a kitétel, hogy Dante (az Elbeszélő) „az eredet és a származás terminusaiban magyarítja Firenze nyilvánvalóan történetileg alakuló társadalmi konfliktusait”, amelyet „hajlamosak lennénk [...] rasszizmusnak nevezni”. A felvetés még feltételes módban is fölöslegesnek tűnik, egyrészt Dante semmiképpen nem vádolható rasszizmus-sal, ha mindenféleképpen ezt kellene rábizonyítani, legfeljebb Lucifer egyik arcának az etiópok bőrszínével jellemzése (XXXIV, 44–45.) lehetne politikailag kifogásolható korrektségű. De az Elbeszélő itt sem nyilatkozik degradálóan az etiópokról, egyszerűen a sötétfekete színre hoz egy olyan életszerű hasonlatot, amelyet saját valóságából merít, ahogy ezt a kommentátorok több helyen elismerőleg ki is emelik. Másrészt, ha feltétlenül aktualizálni kell a kérdéses szöveghelyet, amely a firenzeiek és a fiesoleiek ellentétéről tanúskodik, jobb lenne az olaszokat a mai napig megosztó helyi, városi identitásokat emlegetni, amelyet csak az *Azzurri* iránti rajongás ír felül a focibajnokságok alkalmával.

Néhány tárgyi tévedés és hiba a leg gondosabb szerkesztői ellenőrzése mellett is átcsúszott, például Cornelius Scipio Africanus lányának, Corneliának a feleségként feltüntetése (IV.), a Guido név etimológiájának pontatlan magyarázata, amely a hivatkozott szakirodalommal sem egyezik (XXVII.), vagy a XXX. énekből a nyolcadik kör tizedik gonoszbugyúrára vonatkozó hosszsmértékek következetes területmértéknek nevezése. Ez utóbbi különösen annak fényében zavaró, hogy a kommentár *Dante füzetek*ben megjelent változata az adott kör méretére vonatkozó komoly matematikai fejtegetéseket közöl, amelyekhez illene (már csak a stilisztikai *convenientia* elve szerint is) a kerület-terület szavak pontos használata, amely azonban már ott sem figyelhető meg. A mai olvasót

szintén megakaszthatja a *Rhetorica ad Herennium* „Cicero retorikája”-ként (XV. Értelmezés) emlegetése is, amelyről – bár Dante kétségkívül a római szónoknak tulajdonította – már lehet tudni, hogy nem cicerói mű.

Ezek mellett néhol szóhasználati akadályokba ütközik a gyanútlan olvasó, a XXVII. énekben Akko vagy Akkon városának valamelyik bevett alakja helyett a magyarban kevésbé elterjedt dantei „Acri” olvasható a parafrázisban és a jegyzetben is, a XVIII. éneknél az „éhom” mellbevágó archaizmusa szerepel, a III-hoz fűzött Értelmezésben pedig a szinte értelmezhetetlen „humanophania” fogalma. (Ez utóbbi megjegyzéssel csak azért kockáztatom meg, hogy szegénységi bizonyítványt állítok ki magamról, mert a Google sem dob ki találatot a szóra, és – *o tempora!* – az ógörög nyelvismeret egyre kevésbé gyakori még a tudományos berkeken belül is.) Hasonló kellemetlenséget okoznak a néhol rossz sorrendben érkező információk, például a III. énekben jó lett volna már a jegyzetekben ismertetni a Charon ábrázolására vonatkozó tudnivalókat, amelyek Dante leírásának forrásai lehetnek, ám csak az Értelmezésben derülnek ki. Egy előrecsúszott hivatkozás pedig a XXX. éneknél kelt zavart Athamas és Ino történetének két változatánál, ahol Learchos elpusztításának addig nem is említett (és a dantei szöveg helyhez sem kapcsolódó) szarvasos, lenyilázós variációja után *Metamorphoses*-hivatkozás található, amely mű viszont a fej fölött megpörgetős, sziklához vágós módszert tartalmazza.

Némi hiányérzetet kelt, hogy a III. énekben a „nagy lemondás”-hoz kapcsolódóan felmerül Pilátus neve a jegyzetben, ám utána az Értelmezés már nem foglalkozik ezzel a lehetőséggel. Az aprólékosság lovának túlsó oldalát képviselik Kerberosz (VII.) és két pápa (XXVII.) neveinek szanszkrit, illetőleg latin etimologizálása, a hangulatfestő költői hangzóhasználat kapcsán csak egy helyen előkerülő maximális fonetikai pontosságú megnevezések (VII, 106–114: bilabiális és alveoláris okkluzív), végül a XXX. ének jegyzeteiben a Gianni Schicchi-történet és Értelmezésében a történeti Ádám mester eredetének szórszálhasogató boncolgatása. A XXVI. énekben Herkulesre, a XXXI-ben Marsra vonatkozó jegyzeteknél is felmerül, hogy a közölt alapvető információk valóban szükségeseke-e egy tudományos kommentárban, de a kiadvány minél szélesebb rétegek számára befogadhatóvá és hasznosíthatóvá tétele védhető és becsülendő szerkesztői döntés.

Szerkesztői hatáskörben több bökkenőt is el lehetett volna még simítani, Ráhel (II, 102 és IV, 60.) és Camilla (I, 107 és IV, 124.) alakjainak első előfordulásánál elég lett volna róluk részletesebb jegyzeteket írni, utána pedig csak visszautalni azokra. Ezeknél a helyeknél az ide-oda lapozás megspórolása még érthetővé is teszi a redundanciát, de a XXVI, 108 és 110–111-hez fűződő, közvetlenül egymás után elhelyezkedő jegyzetekben ismétlődő magyarázat Herkules oszlopairól már valóban felesleges. Az Értelmezésekben hasonlóan visszatérő, egy idő után szájbarágósnak tűnő módon kerül elő újra és újra a dantei műfajmeghatározások, a komédia és a tragédia viszonyának kérdése. Ezt, továbbá a stílári és nyelvhasználati kérdéseket szerencsés lett volna egy helyen alaposan tisztázni, utána pedig csak erre visszautalni, ahogy a *convenientia* elvével kapcsolatban a XXXII, 1–9-hez fűzött kommentárban is történik a XXI. énekhez fűzött Értelmezésre. Az egyes kommentátorok szövegeinek összehangolásánál nem sikerült tökéletesen végigvinni az Utazó-Elbeszélő distinkció, a görög/latin névhasználat és az irodalomtudományi terminológia egységesítését, így maradtak a szövegben az utazón és elbeszélőn kívül egyéb Danték, sőt egy „szerzői narrátor” is, egy bekezdésen belül szerepel Ulixes és Odüsszeusz, de két a *Commediában* ritkán szereplő rímfajtról is olvashatunk: összetett- és mozaikrímről, melyek érdekes módon ugyanazokon a sorvégeken fordulnak elő. Néhol a szöveges utalások a parafrázisok korábbi változataihoz kapcsolódnak (VII. Értelmezés 7; XXI, 78.). Ezek azonban jelentéktelenek az olyan kérdések mellett, mint a VIII és IX. énekek határára átnyúló „négyfelvonásos szakrális dráma” második felvonásának zárlatát érintő probléma, ugyanis míg a VIII. ének Értelmezése szerint az Utazó győzedelmeskedik Filippo Argenti felett (Vergilius negyedik felvonás végi vereségével ellentétben), addig a IX. Értelmezés 1-ben Dante és Vergilius egyaránt vereséget szenvednek. Hasonlóan szembeötlő, hogy a XII. éneket jegyző két

kommentátor más-más bűntípológia szerint osztályozza a hetedik kör szenvedőit a jegyzetekben és az Értelmezésben.

A fenti tévedések, hiányosságok helyenként talán kicsinyesnek tűnő felsorolását egy szempontból tartottam fontosnak: még két kötet hátra van a teljes kommentárból, amelyekkel együtt az ismertett kiadvány a magyar dantisztika alapműve lesz hosszú ideig, legalább a 800 éves Dante születési vagy halálozási évfordulóig. A Pokol-kommentár színvonala alapján jól használható műre számíthatunk, amelynek további részeiben talán sikerül egy-két jelzett buktatót elkerülni. A több kommentátor által alkotott mű koherenciája végett szükséges lenne a szigorúbb főszerkesztői beavatkozás, amelynek nem is annyira a tartalmi, mint a formai szempontokra kellene fókuszálnia, hogy ez a kiváló tudományos munka kézikönyvként is felhasználóbarát, kifogástalan legyen. Az ábrák sorában hasznos lenne egy Itália térkép a valós dantei geográfia feltüntetésével, illetve egy kísérletet megérne a tágabb dantei világ ábrázolása is, akár egy fordított, déli tájolású térképpel a Földközi-tenger környékéről. Egyes kommentátoroknál előkerül az énekek „strukturális” vagy „Firenze-ének” jellegének megnevezése, az efféle osztályozások összefoglaló táblázatban feltüntetése az énekek összehasonlításához hasznos támpontot nyújthatna.

Mindezzel együtt, ahogy már utaltam rá, színvonalas kommentárral gazdagodott a magyar dantisztika, amely a *Commedia* sokrétűségéhez illő sokoldalúsággal közelíti meg a tárgyát, így bizakodva várhatjuk a Purgatórium és a Paradicsom tudományos kommentárjait is.

SZOVÁK MÁRTON

Companion to Central and Eastern European Humanism, Volume 2, The Czech Lands, Part 1, A–L, edited by Lucie Storchová, Berlin – Boston, de Gruyter, 2020. 782 p.

Egy impozáns angol nyelvű kézikönyv első fele készült el a cseh humanistákról, amely egy fontos nemzetközi vállalkozás és kutatási program része. A Kiss Farkas Gábor által szerkesztett sorozat elméletileg a magyar humanistákkal indul, de a vonatkozó (számozás szerint első) kötet megjelenését csak 2022-re várja a kiadó. Így került időben előre a cseh szerzőket tárgyaló könyv, amely ábécérendben veszi végig a humanistákat A-tól L-ig. Lucie Storchová szerkesztői bevezetője és a rövidítések jegyzéke után alapos korszaktanulmányokat olvashatunk: Petr Voit „Humanism in the Czech Lands in the First Half of the 16th Century”, Lucie Storchová „Humanist Literature in the Czech Lands (from the 1550s until the Late 1580s)”, Jan Malura – Marta Vaculínová „The Literature of Late Humanism (from the 1590s until the Early 1620s)”. Ezt követik a szócikkek egységes formátumban: életrajz – művek – kiadások – irodalom. A kötetet végül egy összesített, de válogatott bibliográfia zárja, valamint a személynevek és a földrajzi nevek mutatója.

Nagy szükség van az ilyen típusú összefoglaló munkákra; azt is mondhatom, hogy ez a kedvenc műfajom: összeszedni mindent, amit a korabeli humanista képzettségű értelmiségről tudunk. Kelet-Közép-Európa ilyen szempontból kevésbé átlátható terület a csak világnyelveken olvasók számára, ezért ennek a sorozatnak fontos feladata, hogy megismertesse a világgal az itteni szerzőket. Az egyes szócikkek szerzői és a szerkesztő hatalmas munkát végeztek, olyan kézikönyvet tettek le az asztalra, amely a jövő kutatói számára kikerülhetetlen lesz.

Magyar szempontból is izgalmas olvasmányt tarthatunk a kezünkben, ugyanis a Magyar Királyság és a Cseh Királyság között szoros dinasztikus kapcsolatok szövődtek már a Jagellók idején, és később a Habsburg Birodalomban. Ez kihatott a kulturális életre is, a tanult értelmiségiek (cseh, német vagy felföldi szláv anyanyelvűek) szabadon mozogtak a két ország között. Elég belelapozni a könyvbe, hogy lássuk a példákat, felsorolom a legfontosabbakat. Laurentius Benedictus Nudozerius (1555–1615) a Privigye melletti Nedozsér (magyarosítva: Nadasér) községben született, majd